

Erzsébet királyné mint a magyarok oltalmazója a populáris olvasmányokban és a folklórban

A 19. századi Habsburg-uralkodócsalád tagjainak, Ferenc Józsefnek, Erzsébet királynénak és Rudolf trónörökösnek a magyar nyelvű folklórja sokáig érdektelen kutatási téma volt a hazai folklorisztika számára; a 20. század második felében, a szocializmus időszakában pedig politikailag, ideológiailag is kényes, kerülendő volt ez a témakör. Habsburgokat említő folklór-szövegközlések szórványosan akadtak monda- és anekdotagyűjteményekben, de a róluk szóló folklórtörténetek bemutatását, értékelését kerülték a néprajzi összefoglalások, kézikönyvek, mintha nem is léteznének.

A rendszerváltást követően, az 1990-es évektől viszont érdeklődés mutatkozott a korábban elhanyagolt néprajzi témák, így a Habsburg-folklór iránt is, amelynek nyomait a szóbeli hagyományokban, a publikált néprajzi gyűjtésekben és a néprajzi archívumok kiadatlan gyűjtéseiben is meg lehetett találni. Többek között abban a nagy terjedelmű, a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őrzött gyűjteményben, amely az 1947-ben végzett országos néprajzi gyűjtés anyagát, gyűjtési naplóit foglalja magában. Ez a kéziratot anyag a 19. századi Habsburg-uralkodócsalád folklórájának is fontos adattára. Az országos gyűjtést hatszáz, a magyar szabadságharc nevezetes helyszíneihez, jelentős ütközeteihez közel eső településen végezték a Trianon utáni magyar határokon belül. A kutatás célkitűzése az volt, hogy kiderítsék, milyen formában élnek a magyar forradalom és szabadságharc eszméi, csatái a magyar nép emlékezetében száz évvel a történetek után, a parasztok mit gondolnak, és mit tudnak 1848/49-ről, annak nevezetes eseményeiről két-három generációval később. A gyűjtött anyagban a szabadságharc magyar hősei mellett nagy gyakorisággal esik szó a Habsburg-család tagjairól is, különösképpen az uralkodóról, Ferenc Józsefről, valamint Erzsébet királynéről és Rudolf trónörököséről, és nem mindig negatív szereplőként. Az Osztrák–Magyar Monarchia kora több esetben is mint boldog békeidő jelenik meg a megkérdozettek történeteiben, amikor önállóan lehetett gazdálkodni, vállalkozni, értéke volt a pénznek. Erre a gyűjtésre nem sokkal a II. világháború után került sor, amikor a háborús veszteségek, majd az 1948 utáni társadalmi-politikai változások súlyos terhet róttak az ország lakosságára, ez is közrejátszott abban, hogy a lejegyzett élettörténetekben, történeti visszaemlékezésekben a századforduló kora megszépült.¹

A 19. századi Habsburg-uralkodócsalád tagjaival kapcsolatos 20. századi néprajzi gyűjtések feldolgozása azzal a tanulsággal járt, hogy egyrészt van magyar nyelvű Habsburg-folklór: például Ferenc József, Erzsébet és Rudolf neve nemcsak elszórt adatokban, egyszer elmondott, invariáns történetekben, katonadalok szövegében bukkan föl, hanem mondatípusok szólnak róluk, folklórmotívumok kötődnek hozzájuk. Másrészt nemcsak negatív szereplőként, hanem nagy gyakorisággal pozitív hősként is megjelennek a folklórszövegekben. Harmadrészt nemcsak általában a folklórban, hanem gyakran egyetlen mesélő történeteiben is megfér 1848 dicső emlékezete és a királyi család tisztelete.

¹ A forradalom és a szabadságharc százéves évfordulójára meghirdetett, úgynevezett centenáriumi országos néprajzi gyűjtésről lásd: LANDGRAF 1997. 68–74.; LANDGRAF 1998. 116–118.; TOMPOS 2018. 25–44.

A pozitív Habsburg-kép kapcsán elkerülhetetlen a kérdésfelvetés, hogy vajon ebben mekkora része lehetett az uralkodót és családját népszerűsítő korabeli propagandának, azoknak az ábrázolásoknak, kiadványoknak, amelyek a népei ügyén fáradhatatlanul tevékenykedő uralkodóként mutatják Ferenc Józsefet, Erzsébet királynét pedig Magyarország pártfogójaként, védőangyalaként, sőt II. Szent Erzsébetként említik.

1865-től a kül- és belpolitikai helyzet alakulásának következtében megváltozott Magyarország szerepének megítélése a Habsburg Birodalmon belül. A bécsi udvar ekkor már komolyabban foglalkozott a magyarokkal való kiegyezés lehetőségével. Ezzel összefüggésben került előtérbe az uralkodópár magyarországi imázsának kérdése is, hiszen a szabadságharc vérbe fojtása utáni években Ferenc Józsefnek rendkívül negatív, feleségének, Erzsébetnek pedig leginkább közömbösnek, érdektelennek nevezhető volt a megítélése a magyarok körében. Az uralkodói látogatások jó alkalmat adtak az arculatváltoztatásra, hogy megkíséreljék mérsékelni ezt a távolságtartó, sőt elutasító magatartást. Az 1850-es évek utazásainak erőteljes osztrák császári reprezentációja háttérbe szorult az uralkodópár 1866. év eleji látogatása, majd Erzsébet pár hónappal későbbi magyarországi útjai alkalmával.² Július 9-én, pár nappal a königgrätzi vereség után, a császár Pestre küldte hitvesét, a sajtó hírt adott az itt tett látogatásról. E rövid pest-budai tartózkodást követően pedig nem sokkal immár a gyerekeivel együtt tért vissza Erzsébet Magyarországra. A porosz–osztrák háború elől gyermekeivel Budán védelmet kereső Erzsébet útjával – némiképp rájátszva a magyar rendek 1741-ben „*Vitam et sanguinem...*” felkiáltással Mária Teréziának tett hűségnyilatkozatára, lovagias gesztusára – a bécsi udvarnak politikai célja volt, a magyarok támogatásának elnyerése a háborús viszonyok közepette. Az Erzsébetről szóló populáris olvasmányok egyik kedvelt története volt, hogy a királyné a porosz–osztrák háború idején betegeket látogat Pesten, és egy többnyire szegénynek vagy más változatokban cigánynak mondott katona csak úgy hajlandó menthetetlenül sérült lábát, karját levágtatni vagy a gyógyszerert bevenni, ha a császárné ott van mellette.³ Erzsébet sebesült honvédek között tett látogatásáról néprajzi gyűjtésből is van adatunk.⁴ Ez az út Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulásában fontos szerepet játszott.

1866-tól a magyarországi ceremóniák alkalmával a korábbi utakhoz képest nagyobb teret nyertek a nemzeti elemek, hangsúlyosabbá vált a nyilvános események magyar jellege, például a magyar nyelv használatában, illetve a programok, a felkeresett intézmények kiválasztásában és az eseményeket megörökítő ábrázolásokon, valamint az öltözködésben. A császár magyar huszártábornoki, a császárné magyar mágánasnői díszruhát viselt.⁵

Az 1860-as évektől a kiegyezést támogató magyar politikai körök igyekeztek megtalálni a Habsburg-család azon tagját, akinek a személyén keresztül közeledni lehet Bécshez, és enyhíteni lehet a magyar szabadságharc leverése óta fennálló rendkívül feszült viszonyt, aki képes feloldani a nemzeti érzés és a nemzeti dinasztia kettősségéből fakadó ide-

² Az uralkodópár magyarországi útjaihoz: MANHERCZ 2010. 35–49.; VÉR 2012. 83–104.; MANHERCZ 2017. 98–110.; VÉR 2023. 43–64.

³ Ferenczy Ida. *Budapesti Napló*, 1898. szeptember 11. 12.; MÁRKI 1899. 46.; DÁNIEL – GÁBEL 1905. 161–162.; TÓTH 1888–1903. IV. 88–89.

⁴ EA 2033/484. (Szeghalom)

⁵ VÉR 2016. 71–90.; BORÓVI 2016. 91.

genkedést.⁶ A „magyarok uralkodóné”-ja szerep jól illeszkedett Erzsébet karakteréhez, habitusához. Figyelme, rokonszenve a magyarok iránt eleinte abból adódott, hogy a viszonya a bécsi udvarral konfliktusokkal terhelt volt, a kezdetektől fogva idegen volt számára a császári palota légköre, így érdeklődéssel fordult a Bécsben rebellisnek bélyegzett magyarok törekvései felé. 1864-ben magyar társalkodónőt kapott Ferenczy Ida személyében, akinek fontos szerepe volt abban, hogy felkeltette a magyar ügy iránt Erzsébet érdeklődését. Az ő közvetítésével került kapcsolatba Erzsébet a kiegyezés meghatározó magyar képviselőivel, Deák Ferencsel, Andrássy Gyulával, illetve Eötvös Józseffal, Falk Miksával, utóbbit 1866 szeptemberében kérték fel a császárné magyar nyelv és irodalom tanárának. Erzsébet szívesen olvasta Jókai Mór és Eötvös József regényeit eredeti nyelven.⁷ Rövid idő alatt tanult meg magyarul, és 1866 elején, amikor fogadta a magyar országgyűlési küldöttséget, magyarul szólt a hozzá érkező magyar politikusokhoz.⁸ Erzsébet a birodalom más részeiben, tartományaiban, Európa más országaiban egyáltalán nem volt olyan népszerű, mint Magyarországon, a bécsiek „magyar asszonynak” nevezték.⁹ Magyarországon kívül Írországon – ahol több alkalommal járt lovaglóútúrákon – fogadták Erzsébetet megkülönböztetett lelkesedéssel a rangjának kijáró tiszteleten túl.¹⁰ 1866 elején, amikor Erzsébet kapcsolatba került a magyar politika olyan meghatározó alakjaival, mint Andrássy Gyula vagy Deák Ferenc, akkor a kiegyezés ügye már formálódott, nem az ő érdeme ennek megvalósulása, de gesztusaival, szerepvállalásával segítette a politikai közeledést, ahogy a császár írta: *„Sisi udvariasságával, mértéktartó tapintatával, magyartudásával jól segít engem.”*¹¹

Falk Miksa megírta visszaemlékezéseit Erzsébetről, amelynek egyes részletei a sajtóban már az 1880-as években megjelentek, majd a királyné 1898-as halálát követően egy önálló kötetben is napvilágot látott a teljes anyag. A sajtóban, a kor populáris olvasmányaiban, például a királyné tiszteletére készült emlékalbumokban, továbbá Tóth Béla népszerű anekdotagyűjteményében közöltek részleteket Falk művéből, többek között azt

6 SOMOGYI 1989. 112–157.; GERŐ 1999. 132–155.; GERŐ 2004. 79–110. 1848 előtt a bécsi udvarhoz való hűség, a törvénytisztelet és a magyar nemzeti célok összekapcsolására József nádor volt a legalkalmasabb mind a nádori közméltóság, mind személyes tulajdonságai, a magyaroknak tett gesztusai, adományai, a magyar kultúrát támogató lépései miatt. József nádor nevéhez fűződik a Szépitő Bizottmány felállítása (1808), a gellérthegy csillagvizsgáló létrehozása, a Margit-sziget parkosítása, a Ludovika építése, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítása. 1848-ban a nemzeti közakarat kifejezéséeként emlékét törvénybe iktatták, szobra 1869 óta áll a pesti belvárosban a róla elnevezett téren, amely túlélte a 20. századi utcanév-változtatásokat is. Felesége, Anna Pavlovna is a korban nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon. Mindkettejük alakja megjelenik a 19. századi populáris olvasmányokban, a sajtóban, de róluk értékelhető magyar folklóradat nem áll a rendelkezésünkre. Vö. HAMANN 1990. 188–190.

7 MÁRKI 1899. 8. Ehhez további irodalom: KELEMEN 1908; SZALAY 1907. 20–23.; VÉR 2015. 59–86.

8 SOMOGYI 1989. 139. Majd a magyarországi látogatás alkalmával: *„Nem egy tagja borult térdre már a császárné előtt is, ki a haza földén először fogadván a parlament küldöttségét, csengő magyar nyelven kívánt áldást a törvényhozóknak az ország határain is túl terjedő, fontos működésére. Feje fölött már is ott látták a szent koronát, mint a hogy a bujdosó Salamon látta László király feje körül a szentek glóriáját. Hódoltak neki, a mikor urának még nem hódolhattak.”* MÁRKI 1899. 2.

9 MÁRKI 1899. 13.

10 Írországi útjai során azok a települések, amelyeken kíséretével áthaladt, rendkívül szívélyesen, ünnepi előkészületekkel fogadták Erzsébetet mint egy nagy, katolikus ország uralkodónéját. Ez összefüggött az évszázados angol–ír ellentéttel, és azzal, hogy Erzsébet viszonya sem volt harmonikus Viktória királynővel és az udvarral, annak szigorú előírásaival. Lásd Festetics Mária grófnő naplójának 1879. március 20-iki bejegyzése. FESTETICS 2021. Az ír folklóiban is megőrződött az alakja. HAMANN 1988. 347–348.

11 Idézi SOMOGYI 1989. 140.

a történetet, amikor a tanulás során Batthyány Lajos kivégzése miatt szóba kerül a korban tiltólistán szereplő munka, Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* című könyve (1865). Nem sokkal később a száműzetésben élő szerző amnesztiát kapott, hazatérhetett, és Erzsébet személyesen fogadta.¹² Az Erzsébetről szóló populáris olvasmányok gyakran említettek olyan alkalmakat, amikor a királyné a szabadságharcról, annak bukásáról, az aradi kivégzésekről hall, mentegetni kezdi házastársát, az uralkodót, és azt bizonygatja, hogy Ferenc József bizonyára megkegyelmezett volna a tábornokoknak, ha tudta volna, hogy mi történik. „*Higyje [sic] el, hogyha hatalmunkban állana, a férjem és én volnánk az elsők, a kik Batthyány Lajost és az aradi vértanúkat ismét életre keltenők.*”¹³ A történet könnyen folklorizálódott, azaz vált folklórrá. A '48-as gyűjtések során jegyezték le: „*Erzsébet királyné mondta aztán, hogy ha lehetne, felkölténé halottaiból mind a 13 derék embert.*”¹⁴

A kiegyezést és a királynét méltató, 1867 utáni populáris olvasmányokban szívesen közölt jelenet jól érzékelteti, hogy Erzsébet – aki öt évvel a szabadságharc leverése, az aradi kivégzések után került a bécsi udvarba, tehát a megtorlások idején még nem volt az uralkodó felesége, mivel csak 1853-ban ismerkedtek meg –, a közvélemény számára is miként válhatott a kiegyezés támogatójává, miért tudták személyét elfogadni, mint aki békét teremt az uralkodó és magyar népe között. Ferenc József és Erzsébet házasságkötése alkalmából, 1854-ben több mint ötszáz '48-as politikai foglyot bocsátottak szabadon, és a folyamatban lévő felségértési pereket beszüntették.¹⁵ Néhány generációval később, a '48-as centenáriumi néprajzi gyűjtés egyik adatközlője ezt úgy értelmezte, hogy Erzsébet szabadította ki a szabadságharc miatt raboskodókat: „*Mikor megnősült, a felesége sok magyart mentett meg.*”¹⁶

1856-ban pedig, az uralkodó második gyermekének születésekor, általános kegyelmet kaptak a szabadságharc elítéltei, sőt, vagyonukat is visszaadták. Ezt idézte fel egy békési mesélő, akinek a nagyapja '48-as honvéd volt: „*A nagyapámat 52-be, mikor a királynak lánya született, akkor kaptak amnesztiát.*”¹⁷

Az 1848/49-es szabadságharc élménytörténeteiben, történeti mondáiban sokszor Erzsébet beszéli rá Ferenc Józsefet, hogy engedje ki a bebörtönzött honvédeket: „*Megkérdezte a feleségitől Ferenc Jóska, hogy boldog-é? Addig nem lehetek boldog, még a népek szabadok nem lesznek és kezükön-lábukon láncot hallok zörögni.*”¹⁸

¹² „[A] Horváth Mihály-féle »függetlenségi harc« Ő felsége kezében volt és a magas asszony azonnal a legmélyebb megindulással olvasta végig azon részt, mely Batthyányi haláláról szól. Azután megnézte a könyvnek címlapját. Ki az a Horváth Mihály? kérdé, és midőn erre a kívánt választ megnyerte volt azon hozzáadással, hogy Horváth Mihály számkivetésben él és bár bizonyosan szívesen térne haza, de múltjával és állásával meg nem fér megkegyelmeztetésért esedezni, – a felséges asszony nem szólt semmit, hanem a könyvet asztala fiókjába zárta. Erre hetek múltak el és a dolog feledésbe ment. Egyszerre csak azt írták a lapok, hogy Horváth Mihálynak a császár és király ő felsége megkegyelmezett. És midőn az ősz történetíró, hazajöttekor, Bécsben megállott, a lapok ismét azt írták: hogy Horváth Mihály Erzsébet királynéhez lett híva és egy óránál tovább maradt a felséges asszonynál. Volt-e valami összekötötetés amaz olvasmány és Horváth Mihály ámnestáltatása közt? nem tudom.” FALK [1898]. 29.

¹³ MONORI WERTHEIMER 1910. 327.

¹⁴ SÁNDOR 1953. 173.

¹⁵ MÁRKI 1899. 30.; GERŐ 1999. 97.

¹⁶ EA 2036/230. (Gyoma)

¹⁷ EA 2090/72. (Békés)

¹⁸ EA 2036/29. (Gyoma)

Azt a vélekedést, hogy a politikai foglyok számára az amnesztiát Erzsébet érte el az uralkodónál, egy 1869-es kalendárium Rózsa Sándor szabadulásáról szóló történetében úgy fogalmazták meg, hogy Ferenc József a következő szavakkal fordult Andrássy Gyula miniszterelnökhöz:

„...te derék ember vagy
S látom az eszed is mint a híred oly nagy,
Fenséges hitvesem gyengéd kérelmére
Mondd kik érdemesek király kegyelmére?”¹⁹

Az 1867 utáni kalendáriumok, amelyek a korszak kedvelt populáris olvasmányai voltak, gyakran méltatták a kiegyezést, és úgy magyarázták az elmúlt évtizedek eseményeit, hogy a szabadságharc bukását árulás okozta, hiába küzdöttek rendkívül hősiessen a magyarok. Az uralkodó akkor még fiatal, tapasztalatlan volt, gonosz, rossz tanácsadókra hallgatott, amikor a honvédtábornokokat kivégeztette, és oly sokakat vettetett börtönbe. Erzsébet bizonyára mindettől eltántorította volna. Ez az elem a folklórtörténetekben is megjelenik. Az Erzsébet királynéről szóló orális hagyományban is visszatérő motívum, hogy Zsófia, a király anyja igazából Ferenc József rossz szelleme. „Tizenhárom vértanút fölakasztatott öfölsége; mer öfölsége nem akasztatta vóna föl őket, de aszonta neki ja zannya, hogy ha most eszt e nem követed velük, akkor a sarjai azok támadnak föl ellene.”²⁰

A folklórgyűjtések során lejegyzett történetek Erzsébet királyné kapcsán két mozzanatot hangsúlyoznak, a magyarok iránti rokonszenvét, szeretetét, illetve azt, hogy ő törölte el a botozást. Ahogy a '48-as centenáriumi gyűjtés adatközlője a robot megszűnéséről mindig Kossuth Lajos érdeméért szólnak, úgy Erzsébethez kapcsolják a botozás megszűnését:²¹ „Erzsébet, Ferenc József felesége nagyon szerette a magyarokat és ő kívánta a szabadságot. Ő kérte Ferenc Józsefet, hogy töröljék el a botozást.”²²

1855 januárjában, néhány hónappal a császári esküvő után az új katonai büntető törvénykönyv eltörölte a vesszőfutást a büntetési formák közül, ezért kelt szárnyra az a híresztelés, hogy a fiatal császárné kérte ezt nászajándékkul a férjétől. Ahogy Erzsébetnek tulajdonították azt is, hogy a börtönökben megszüntették a láncra verést. A történeti forrásokban erre azonban nincsen bizonyíték. Az viszont tény, hogy Ferenc Józseffel ellentétben Erzsébet ki nem állhatta a katonai parádékat, a laktanyákban tett hivatalos látogatásokat, és ha tehette kibújt ezen kötelezettségei alól.²³

„Hallottam az apámtul, hogy a botolást Ferenc Jóskáné törölte el. Mert mikor menyasszonya vót, Budán jártak, és egy katonát botoltak. Nagyon ordított. Azt mondta, hogy:

– Miféle ordítás ez?
– Á, kedves, hagyjuk! Nem tartozik ide!
– De kérlek, miért ordít az az ember?

¹⁹ Kis képes naptár 1869. 20.

²⁰ EA 2035/272. (Endrőd)

²¹ EA 2113/31. (Kisterenye); EA 2112/255.; 256. (Bakta); EA 2112/5.; 36. (Rakaca)

²² EA 2041/6. (Mezőkeresztes)

²³ HAMANN 1988. 102.; d'ALBON 1890. 176.

Addig vallatta a menyasszonya, hogy megmondta, hogy egy katonát botoltak. Elmagyarázta. Elmentek és megnézte a nő a derest. Megsajnálta a katonát. Azt kérte Ferenc Jóska, hogy jegybe mit kér?

*– Csak azt, hogy a botolást meg kell szüntetni. Megadta. Eltöröltik a botolást. Most laktanyafogság van.*²⁴

A populáris olvasmányokban és a néprajzi gyűjtések folklórtörténeteiben is visszatérő motívum Erzsébet szépsége, sok esetben azt hangsúlyozva, hogy a királyné elbűvölő megjelenése tükrözi belső tulajdonságainak szépségét, harmóniáját. A népszerűsítő olvasmányokban odaadó feleségként, szerető anyaként ábrázolják, aki fia, Rudolf tragikus halálával válik boldogtalan asszonnyá. A folklórtörténetek mesélői viszont gyakran ejtenek szót boldogtalan házasságról, hol a Ferenc Józsefnek tulajdonított kicsapongó élet, szeretők miatt, hol pedig Erzsébetet okolva a feltételezett titkos szerelmek, az Andrássy Gyulához vagy épp Deák Ferenchez fűződő gyengéd viszony miatt.

*„Ferenc József már elhidegült Erzsébet királynétól, de az még gyönyörű asszony volt. Ekkor találkozott Erzsébet, aki nagy barátja volt a magyaroknak, a fiatal Andrássy Gyulával, egymásba szerettek, és ha igaz a kettőjük fia volt Rudolf, aki ezért lett öngyilkos, mert rájött származása titkára.*²⁵

Melyek voltak tehát azok a Ferenc Józsefről és Erzsébetről szóló népszerűsítő olvasmányok, amelyek a széles nagyközönséget szólították meg, és a néprajzi gyűjtések tanúsága szerint is eljutottak szélesebb társadalmi körbe? Ezekre a művekre Rudolf Schenda *populäre Lesestoffe*²⁶ terminus technicusának nyomán a *populáris olvasmány* fogalma használható, ami az újkortól a nagy példányszámban megjelenő, széles olvasóközönségnek szánt, olcsó nyomdatermékek összefoglaló nevét jelenti. A 18. század végéig a populáris olvasmányok jelentős része vallásos ponyva volt, de folyamatosan gazdagodott a világi témájú populáris olvasmányok köre is, ezek közvetítői a 16–18. században elsősorban a népkönyvek, a ponyvák, a kalendáriumok voltak, a 19. századtól viszont már a sajtótermékek egy része is: mint például a divatlapok vagy a 19. század közepétől a képes családi lapok, mint amilyen a rendkívül népszerű és hosszú életű *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) is volt. A populáris olvasmány jelenségei, története az irodalom és a folklór, a szóbeliség és az írásbeliség határán mozognak, a szerzőség, a szerzői jogok kérdésében mind a szöveganyagot, mind az illusztrációkat tekintve rugalmasak, szerzői kompilálnak más nyomtatványokból, szívesen merítenek a szóbeliségből, így jellemzőjük a variabilitás. Könnyen befogadják a folklór különböző műfajait, szövegtípusait, használják és terjesztik azokat, egyúttal tehát hatással vannak a szájhagyományra is. Sok mindent integrálnak és közvetítenek a hivatalos kultúrából, a magas irodalomból, a kanonikus művészetekből, ugyanakkor termékenyítően is hathatnak azokra. A 19. század elejétől fogva a populáris olvasmányok fontos szerepet töltek be a történelmi ismeretek és tévhitek terjesztésében, a kollektív emlékezet alakításában, a nemzeti tudat formálásában.

A 19. századi magyar populáris olvasmányok közül az *emlékalbumok*ban, az *ifjúságnak szánt olvasmányok*ban, *tankönyvek*ben és az *iskolai ünnepek megrendezéséhez készült*

²⁴ MOA 13472. (Kertészsziget)

²⁵ EA 2119/136. (Kunmadaras)

²⁶ SCHENDA 1989; SCHENDA 1976.

segédanyagokban, útmutatókban, a *kalendáriumok*ban és a *sajtó*ban találunk olyan történeteket, amelyek befolyásolhatták a Habsburg-folklór alakulását.

Az emlékalbumok az 1867-es koronázásra, a koronázás évfordulóira, az uralkodócsalád különböző tagjainak név- és születésnapjára, házassági emléknapijaira készültek. Erzsébet tiszteletére már életében is számos, de halálakor különösen sok ilyen emlékalbum jelent meg. 1854-ben, a Ferenc József és Erzsébet házasságkötésére készült 83 emlékönyvből mindössze csak kettő magyar nyelvű, ami a magyar közvélemény távolságtartó közönyét mutatja. A kiegyezést követően viszont már tucatszámra jelentek meg magyarul is díszalbumok az uralkodócsalád tagjainak tiszteletére. A királyné tragikus halálára és emlékünnepeire jelent meg a legtöbb. Ezek a kiadványok nagy szerepet játszottak Erzsébet alakjának népszerűsítésében. Az albumok egy jelentős részében didaktikus, érzelmes történetek olvashatók az ünnepelt életéről, illetve beszédek, versek is helyet kaptak. E kiadványok szerzői gyakorta tanítók, tanárok, tankerületi felügyelők voltak, akik bevezetőikben mindig hangsúlyozták, hogy mennyire fontos, hogy az ifjúság megismerje a királyné életét. Az emlékalbumok egy másik típusában pedig az uralkodóház tagjai, közméltóságok, előkelőségek, a legjelentősebb arisztokrata családok tagjai, valamint a művészvilág nagyjai vallottak Erzsébetről, méltatták köz- és magánéleti erényeit versben és prózában egyaránt. Ezek az emlékalbumok fontos forrásai az Erzsébet királyné köré fonódó hagyományok kutatásának.²⁷

A koronázás évfordulóinak, a király név- és születésnapjának, Erzsébet királyné neve napjának, majd 1899-től emléknapijának iskolai megünneplésére útmutatók készültek, amelyek segítséget nyújtottak a tanítóknak, tanároknak az évente megtartott ünnepélyek műsorának összeállításában. Ezekben az eseményt és az ünnepeltet dicsőítő verseket, prózai szövegeket, imákat találunk, mintaszövegeket az emlékünnepek szónoklataihoz.

27 Mint például: TATÁR Péter [MEDVE Imre]: *Legenda Ő felsége Ausztria császára és Magyarország apostoli királya I. Ferencz József urunk 25 éves uralkodásának emlékére 1873. december 2-kán*. Budapest, Méhner, 1873.; SIMON Péter: *Király és korona. Pillantás a múltba és jelenre. I. Ferencz József és Erzsébet ő felségük megkoronázatása negyedszázados évfordulójának alkalmából. 1-2*. Budapest, Kosmos Műintézet, 1892.; *Emlékkönyv az Erdélyi Irodalmi Társaságnak Erzsébet cs. és apost. királyi felsége emlékezetére 1898 évi október hó 2-án tartott gyászüléséről*. Kolozsvár, Ajtai, 1898.; *Gyászhangok ő felsége néhai Erzsébet császárné és magyar királyné felett*. Győr, Pannonia, 1898.; HORVÁTH Ödön – MIKLER Károly: *Gyász a királynéért Sáros megyében*. Eperjes, Kósch, 1898.; *Erzsébet királyné emlékfüzet*. Budapest, Athenaeum, [1898.]; VÁGHÓ Ignác: *Erzsébet királyné életéből. Élet- és jellemrajzi adatok*. Budapest, Pesti, 1898.; VERSÉNYI György: *Erzsébet királyné emlékezete*. Kolozsvár, Ajtay K. Albert kny., 1898.; FÁBRY Sándor: *Ferenc József és Erzsébet. Emlékbeszéd*. Gyula, Dobay, 1899.; RADÓ Vilmos: *Erzsébet királyné emlékezete*. Budapest, Pallas, 1899.; *Erzsébet Magyarország királynéja. Emlékfüzet. A biharmegyei népiskolák növendékeinek ajánlja és nyújtja kegyelete jeléül a biharvármegyei népnevelési egyesület*. Szerk. SIPOS Orbán. Nagyvárad, 1899.; VASZARY Kolos: *Erzsébet királyné emléke. Beszéd*. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat, 1899.; *A királyné albuma*. Írták: A magyar nők. Budapest, Előkelő Világ, 1900.; *A Kir. József-Műegyetem részéről Erzsébet királyné ő felsége emlékezetére tartott gyászünnepély*. Budapest, Pesti Lloyd-társulat, 1900.; *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*. Szerk. GÁBEL Gyula. Budapest, Athenaeum, 1900.; RIPKA Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897. Emlékkönyv*. Budapest, M. Kir. Állami nyomda, 1901.; SZARVAS Gáborné: *Erzsébet királynéről. Előadás*. Budapest, Franklin, 1902.; ESTERHÁZY Sándor: *Erzsébet királyné*. Kassa, Vitéz, 1903.; BERTA Ilona: *Erzsébet királyné emlékezete*. Budapest, Franklin, 1910.; *Erzsébet – Magyarok királynéja*. Budapest, Szent István Társulat, 1913.; BEÖTHY Zsolt: *Ferencz József királyunk és Erzsébet királynénk emlékezete. Két beszéd*. (Magyar könyvtár). Budapest, Lampel, [1915?]. További emlékalbumokra, megemlékezésekre lásd: VÉR 2006.

Erzsébet királyné halálát követően az iskolaszéki kerületekben a tiszteletére Erzsébet-köröket alakítottak, amelyek kiemelkedő szerepet játszottak emlékének ápolásában.²⁸

Van néhány olyan Erzsébet-történet, amelyeket kiváltképp szívesen közöltek a nagyközönségnek szánt kiadványokban és a sajtóban. Ezek rövid, csattanós történetek, szellemes mondások. Műfajilag leginkább anekdotának, illetve aforizmának mondhatók. Az egyik például arról szól, hogy a királyné udvarhölgye az egyik turistaútjuk alkalmával a menedékház emlékkönyvébe azt jegyezte be németül, hogy: „Elisabeth Kaiserin von Oesterreich”, ő viszont sajátkezűleg írta alá magyarul, hogy „Erzsébet magyar királyné.”²⁹

Ugyancsak jól ismert történet a populáris olvasmányokból a következő anekdota:

*„Igyék – mondta volna a király egy ízben Ráday Pál grófnak, – hisz egy pohár bor a hazáért meg nem árt!
– Éljen a legelső magyar ember, a király! – folytatta Ráday felbuzdulva.
– Addig éljen, míg a honnak él! – fejezte be a királyné.”³⁰*

Egy másik, ugyancsak több változatban ismert Erzsébet-történet a következő:

„Ha Olaszországban rosszul mennek a császár dolgai – szólt Andrásyhoz még a háború kitörése előtt – az nekem nagyon fáj, de ha Magyarországon mennek rosszul, az engem megöl.”³¹

A populáris olvasmányok típusainak áttekintésével, mintaképként szolgáló hatásuk felvázolásával azonban nem tekinthető lezártnak a Habsburg-folklór, szűkebben az Erzsébet-folklór eredetének kérdése, ugyanis a királyi család oralításban élő történeteinek leggyakoribb és legváltozatgazdagabb típusai közvetlenül nem vezethetők vissza a propaganda írott és képi forrásaira, a populáris olvasmányok hatására.

A gyűjtött szövegek mennyiségét és variánsait tekintve az egyik leggazdagabb mondat-típus, amit Ferenc Józsefhez és Erzsébet királynéhez kötnek, az a *késett kegyelem*-mondat-típus. Ferenc József a maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet sugalmazására megkegyelmez az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem érkezik meg időben a futár szándékos vagy véletlen késlekedése miatt, esetleg Haynau nem vesz róla tudomást, és a parancs ellenére kivégezteti a honvédtábornokokat.

„A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorkodott. Kérdezték, mért búsul és azt mondta azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy a feleségének kedvezen, kegyelmet adott nekik és futárral

²⁸ Lásd többek között GÁBEL Gyula: *Nemzetünk védőangyala. A magyar nemzet gyermekei számára*. Budapest, Székely, [1899?]; *Erzsébet királyné emlékezete. 1903. november 19-én a Székesfehérvári Ciszt. Rend. Kath. Főgimnáziumában tartott Erzsébet-emlékünnepe*. Székesfehérvár, 1903.; *Erzsébet királyasszony emlékének. Hódolat Magyarország nagy királynéjának*. Szerk. DÁNIEL Ernőné – GÁBEL Gyula. Budapest, Globus, 1905.; DEMECZKY Mihály: *Ünnepi beszéd melyet Dr. Demeczky Mihály, a Ferencz József Nevelőintézet királyi kormányzója, 1904. évi november hó 19-ikén, Ő Felsége Erzsébet Királyné emlékére az intézetben rendezett gyászünnepe*lyen, a felejthetetlen emlékü Felséges Királyné képének leleplezése alkalmával mondott. Budapest, Franklin Társulat, 1904.; LUDVIGH Béla: *Magyarok csillaga. Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepe*lyek rendezéséhez. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1904.; TÓTH Kálmán: *Erzsébet királyné emlékünnepe*. Budapest, Elek Lipót, 1904.

²⁹ *Századok* 1898. 763–764.

³⁰ MÁRKI 1899. 12.; KELEMEN 1908. 18.

³¹ MÁRKI 1899. 50.; MONORI WERTHEIMER 1910. 258.

*küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.*³²

A *késett kegyelem*-mondatípus a magyar folklórban ismert Bánffy Dénessel kapcsolatban, de más, helyi hősokról is mesélik, a legismertebb az aradi tizenhármakkal kapcsolatban.³³ Az idősödő Ferenc József a populáris olvasmányokban kegyes, megbocsátó, igazságos királyként szerepel. Hangsúlyozzák viszont a szövegek, hogy fiatal, tapasztalatlan uralkodóként rossz döntéseket hozott, ám az aradi tábornokokat nem a maga akaratából, hanem az anyja erőteljes ráhatására végeztette ki, ahogy arról korábban már szóltam is. Fontos viszont, hogy egyik olvasmánytípusban sem található az a motívum, hogy végül kegyelmet kívánt adni, csak a futár későn érkezett meg a parancsával, ahogy az a mondákban szerepel, az kizárólag a folklórból ismert.

Erzsébet magyarországi kultusza az 1898-as tragikus halálával teljesedett ki, és vált a populáris irodalomban a magyarok királynéjából Magyarország védőszentjévé, II. Szent Erzsébetté. Ahogy Jókai Mór írta: „*Erzsébet, ki élteben védő anyjala volt ez országnak, a magyar nemzetnek; holta után védő szentje lett...*”³⁴

A halálának első évfordulójára összeállított emlékalbumban már több bejegyzésben megjelenik ez a motívum: „*A magyar nemzetnek két szent védője, két szent Erzsébate van.*”³⁵ Valamint a következő: „*Szűz Mária után Erzsébet királynét tartjuk második patronánkunk, nemzeti védasszonyunknak, legnagyobb és legszeretettebb királynéknak.*”³⁶

A két Erzsébet rokonításában az első és legfontosabb elem a névazonosság volt. Szent Erzsébet volt a védőszentje Erzsébet királynénak, aki buzgó tisztelője volt a szentnek.³⁷ Minden év november 19-e egyszerre volt Árpád-házi Szent Erzsébet emléknapja és a királyné neve napja. Már a királyné életében többször utaltak az uralkodói látogatások alkalmával az ünnepi fogadóbizottságok apró gesztusokkal a két Erzsébet analógiájára, ezek közül itt most csak néhányat említek. Az 1857-es uralkodói látogatás alkalmával a Szent István Társulat Árpád-házi Szent Erzsébet magyar legendájának facsimile díszkiadásával ajándékozta meg Erzsébetet.³⁸ Toldy Ferenc gondozásában és előszavával készült a reprezentatív kiadvány. A császári pár 1857-es magyarországi látogatására készült Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly közös operája az *Erzsébet*, amelynek ünnepélyes bemutatóját az uralkodópár tiszteletére és jelenlétében tartották a Nemzeti Színházban.³⁹ Az 1867-es koronázási ajándék aranyait – melynek teljes készletét Erzsébet, Ferenc Józsefhez hasonlóan, az egykori honvédek özvegyeinek és árváinak megsegítésére ajánlotta fel – az országos küldöttség egy olyan ezüstszeikrényben adta át a királynénak, amelynek négy sarkát Habsburg Mária, Adelheid, Mária Terézia, valamint Árpád-házi Szent Erzsébet szobrai díszítették.⁴⁰ Liszt Ferenc 1865-ben a pesti Vigadóban bemutatott *Szent Erzsébet*

32 SÁNDOR 1953. 171.

33 Vö. SÁNDOR 1948. 138–145. További adatok: DÖMÖTÖR 1998. 87–88.; EA 2097/67. (Magyaregres)

34 Idézi: Jókai Mór előszava. Erzsébet királyné emlékezete. In: GÁBEL 1900. 5.

35 Idézi: Dr. Axamethy Lajos bejegyzése. In: GÁBEL [1899]. 9.

36 Idézi: Tölgyessy Mihály bejegyzése. Erzsébet királyné és a haza bölcse. In: GÁBEL [1899]. 23.

37 PAP 1910. 70.

38 MÁRKI 1899. 33.

39 BÉKÉSSY 2018. 191–192.

40 SZALAY 1907. 46–50.

legendája című oratóriuma az ő tiszteletére hangzott fel,⁴¹ a darab díszkötéses partitúráját megtaláljuk Erzsébet írószobájának tárgyai között.⁴²

Erzsébet halála után azonban még erősebb volt a törekvés, hogy a két Erzsébet életében, sorsában azonos motívumokat keressenek és találjanak. Az egyik közös mozzanat a német föld. Egyikük odament férjhez, másikuk pedig onnan érkezett feleségnek, e két asszony összefűzi a két népet.

„Az Árpádházból való Erzsébet bajor földre ment. Szívének Ő nagy alázatosságában, megtépte ruháját: bélpoklosokat ápolt, fekélyeket mosott. – Szentté lett. Bajor Erzsébet jött az Árpádok trónját ékesíteni. Szívének angyali jóságával egy egész szenvedő nemzetet gyógyított meg és minden magyar szívben Szentté lett.”⁴³

A megemlékezések gyakorta hangsúlyozták, hogy a királyné az Árpádok trónján foglalta el méltó helyét.

„Mi magyarok adtunk a németeknek egy szent fejedelmi asszonyt: II. Endre királyunk leányát, Erzsébetet. A németek is adtak nekünk egy szent királynét: bajor Erzsébetet, a mi áldott emlékü királynénkat. Mert a mi szentünk ez. Oltára ott van minden magyar szívében.”⁴⁴

Közös vonásként jelenik meg az árvák, elesettek, bajba jutottak támogatása.

„Ő is beteget ápolt itt nálunk: az elnyomatás kórságában sínlődő nemzeti lelket; ő is fölemelte szíve drága szeretetével a lesujtottakat, és az ő irántunk tanusított vonzalmának még apró ajándékai is, mint a thüringiai herczegasszony kötényében az alamizsnadarabok, vigasztalásunknak változtak rózsáivá ama szomorú időkben.”⁴⁵

Árpád-házi Szent Erzsébet legendájának rózsamotívumára is gyakran történik utalás az emlékalbumokban: „Magyar szent Erzsébet rózsái szívedben nyíltak, jóságoddal illatoztak.”⁴⁶ Erzsébet királyné ikonográfiájának is fontos eleme volt a rózsza, különösen a magyarországi ábrázolásokon.

„Csillagról csillagra lépve
Ugy megyen az égbe
Isten-anya mellett jobbra
Ül aranyos székbe,
Ott a másik Szent Erzsébet
Rózsát hint elébe,
S mind a kettő mosolyogva
Magyarokra néz le.”⁴⁷

A rózsza olykor, mint a magyarok hálájának metaforája jelenik meg az emlékező sorokban:

41 ÁBRÁNYI 1867. 513–514. Vö. BÉKÉSSY 2018. 193.

42 SZALAY 1909. 79.

43 Idézi: Gyarmathy. In: *A királyné albuma*. 1900. 14.

44 Havass Rezső gondolatai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 115.

45 *A Kir. József-Műegyetem részéről Erzsébet királyné ő felsége emlékezetére tartott gyászünnepély*. Budapest, Pesti Lloyd-társulat, 1900. 12–13.

46 Idézi: Hackbeilli-Frasanelli H. Margit. In: *A királyné albuma*. 1900. 58.

47 RÁKOSI Jenő: *Magyarországi II. Erzsébet*. Idézi: LUDVIGH 1904. 51.

„Ha dicsőült királynénkra gondolok, mindig szent Erzsébet jut eszembe, kinek, a legenda szerint, virágok fakadtak kötényében. A mi királynénk is szent, az ő sírján is örökös, soha el nem múló virágok fakadnak, a nemzet hálájának, ragaszkodásának és imádatának könnyeiből.”⁴⁸

Rudolf trónörökös halálát követően Erzsébet még inkább került a nyilvános megjelenéseket, ezt követően mindig fekete ruhában és elfátyolozottan járt. A tragikus asszonyi sors, a szeretett családtagok elvesztésének fájdalma is közös elemmé vált a két Erzsébet sorsának párhuzamba állításakor:

„hogy a Magyarok Nagyasszonyának a mennyben is meglegyen a magyar udvartartása, (...) odahelyezi azt a magyar királynői szent alakot is, kit végtelen szomorú anyasága, szenvedő marttyomsága emelt az égbe: Árpádházi sz. Erzsébetet. Nagyasszonyunk oldalán nem volt elégséges ez egyetlen bánatos királyi sarj, ez egyetlen szenvedő anya, az egyetlen marttyr Erzsébet; még egy közbenjáró gyanánt el kellett költöznie a másik megszorodott királynőnek, az újabb fájdalmas anyának, a szíveátvert marttyr Erzsébetnek is (...) a magyar nemzet válságos óráiban a három fájdalmas anya, a három magyar királynői alak: Nagyasszonyunk s oldalán a két Erzsébet, együtt imádkoznak a nemzetért...”⁴⁹

Erzsébet utolsó hivatalos magyarországi megjelenésére a millenniumi ünnepségsorozat megnyitása alkalmából került sor 1896-ban. Szikár, fekete alakja, gyászöltözte, magába fordulása, szomorúsága éles ellentétben állt az örömműnep pompájával, gazdagságával. A királyné állapota, megtört életkedve, múltó életereje megrendítette mindazokat, akik a nyilvános szereplések alkalmával láthatták őt.⁵⁰ *„A magyar nemzet őrangyalából mater dolorosa lett.”⁵¹* A fia 1889-es halálát követően gyakran használták vele kapcsolatban ezt a kifejezést. A néprajzi gyűjtésekben is megtaláljuk a fájdalmas anya motívumát az Erzsébetről szóló történetekben. *„Édesanyám csak annyit mondott róla, hogy mindig utazott, kereste a fiát, nem akarta elhinni, hogy már nem él.”⁵²*

Halálát követően a megemlékezések gyakran ajánlják Magyarországot Erzsébet királyné oltalmába, ahogy egykor Szent István fordult Szűz Máriához. Kéri a támogatását, fohászkodnak hozzá, hogy legyen a magyarok segítője. Herczeg Ferenc az emlékalbumok egyikében írja, *„a Hungária szobrok és Magyarország Patrónájának képei közül a legtöbb, mely az utolsó évtizedekben (...) keletkezett, Erzsébet királyné vonásait viseli.”⁵³*

A két Erzsébet alakjának összefonódása teljesedett ki, amikor Ferenc József 1898-ban elhunyt hitvese és annak védőszentje, Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére Erzsébet-rendet alapított. A piros és fehér zománccal borított aranykereszt szárai közt rózsák díszlenek zöld lombok között, a kereszt közepén fehér zománccal alapon Szent Erzsébet arany mellképe látható kerek aranykeretben, a fej fölött kis fehér zománccal keresztel. A rendjel

48 Beniczky Bajza Lenke gondolatai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 22.

49 Halász Ferenc sorai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 79.

50 HAMANN 1988. 588.

51 FÁBRY 1899. 22.

52 MOA 14001. (Sümeg)

53 Herczeg Ferenc gondolatai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 90.

hátlapján fehér zománcos alapon arany E betű látható, melyet apró arany rózsák vesznek körül.⁵⁴

A fenti idézetekkel kívántam bemutatni, hogy a múlt században az írott kultúrában, a köznépek szánt népszerűsítő kiadványokban milyen Erzsébet-kép élt. Ezekben leginkább mint a „magyarok oltalmazója,” a „magyar nép védőangyala” jelenik meg. Életét, sorsát gyakran párhuzamba állították Árpád-házi Szent Erzsébetével, II. Szent Erzsébetként beszéltek róla. Az oktatás, az évente megtartott látványos gyászünnepélyek, az emlékére és tiszteletére ültetett Erzsébet-emplékfák, Erzsébet-ligetek, parkok kialakítása kapcsán tartott gyűjtések, rendezvények ezt a képet árnyalták, megerősítették és rögzítették. Természetes, hogy hatásuk a folklórszövegekben tetten érhető. A néprajzi gyűjtésekben olvasható Erzsébet-történetek csak ezek ismeretében értelmezhetők. Az Erzsébet-folklórnak az a rétege, amelyben a királyné II. Szent Erzsébetként, a szegények és árvák oltalmazójaként, rózsamotívummal jelenik meg, többnyire e népszerűsítő kiadványok, a populáris olvasmányok folklorizációjával született.

A magyar történeti mondákból és a folklórközlésekből kibontakozó Erzsébet-kép legfontosabb elemei, motívumai a következők: testi és lelki szépség, birodalma népei közül a magyarokat tünteti ki megkülönböztetett figyelmével, szeretetével, pártfogolja őket. Ferenc József az ő kérésére törli el a botozást, közbenjárására a politikai foglyoknak a király megkegyelmez, szabadon bocsátja őket. Segít a szegényeken, a betegeken, a bajbajutottakon, magánélete, házassága ugyanakkor boldogtalan, fiát korán elveszíti, élete tragédiákkal teli. Alakja a magyar történeti mondahagyomány „jó királyné”-hőstípusába illeszkedik.

A 19. század folyamán Magyarországon az írásbeliség és az írni-olvasni tudás terjedésével párhuzamosan gazdagodó populáris irodalom – az illusztrált sajtótermékek, a képes családi lapok, a kalendáriumok, a ponyvák révén – jelentősen befolyásolta, alakította a folklórban tetten érhető Erzsébet-történeteket. Ahogy a történeti hősök folklóráját általában, úgy a Habsburg-család és ezen belül az Erzsébet királynéhoz kapcsolódó szóbeli hagyományokat is a történeti valóság, a történetmesélő közvetlen élményei, tapasztalatai, fantáziája, az olvasmányélmények, azok propagandisztikus céljai, de nem utolsósorban a folklór törvényszerűségei, motívumai, történet- és hőstípusai formálták.

A királyné tragikus halálát követően még erősebb volt a törekvés, hogy a két Erzsébet életében, sorsában azonos motívumokat keressenek és találjanak, ez tükröződik a számtalan gyászalbumban, illetve a korabeli sajtóban, amelyek II. Szent Erzsébetként kezdték aposztrofálni. A következő mondarészlet példa arra, hogy a folklórban a két Erzsébet, a kötényében a szegényeknek kenyeret vivő Árpád-házi szent és a Habsburg uralkodó feleségének alakja miként kontaminálódhatott: „*Igy hallottam, mikor édesapám beszéte. Asztán abbú lett a háború. Mer az Erzsébetkirályné, [sic] az jobb vót. Nem ollan, mint a Ferencjóska [sic]. Avvót a Ferencjósának a felesége. Erzsébetkirályné hordosza a köténnyébe az ennyivalót a szegényeknek. Kiosztotta. Asztán mikor ment a Ferencjóska, hogy: – Mit viszol? – akkor rózsza lett belölle. Rózsza vót benn az ölébe.*”⁵⁵

⁵⁴ SZALAY 1909. 47.

⁵⁵ GAÁL 1985. 346.

KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

- EA Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum
- EA/2033. BERCZKI Imre: *1848-as hagyományok*. (Szeghalom, Békés, Körösszegapáti), 1947. 521p.
- EA/2035. BERCZKI Imre: *1848-as hagyományok*. (Endrőd), 1947. 477p.
- EA/2036. BERCZKI Imre: *1848-as hagyományok*. (Gyoma), 1947. 544p.
- EA/2041. VINCZE István: *1848-as hagyományok*. (Harsány, Mezőkeresztes, Bükkaranyos, Vatta), 1947. 60p.
- EA/2090. BERTALAN Emma: *1848-as hagyományok*. (Mezőberény, Békés, Kondoros), 1947. 136p.
- EA/2097. KISS József: *1848-as hagyományok*. (Kazsok, Andocs, Kisbárapáti, Magyarregres, Kaposmérő, Toponár, Medvehely, Kaposvár), 1947. 84p.
- EA/2112. IRÁNYI Lujza: *1848-as hagyományok*. (Rakaca, Aszaló, Fancsal, Bakta), 1947. 382p.
- EA/2113. PESOVÁR Ernő: *1848-as hagyományok*. (Sámsonháza, Márkháza, Kisbárcány, Nagybárcány, Szúpatak, Kisterenye), 1947. 427p.
- EA/2119. NAGY Dezső – NÉMETH Sándor: *1848-as hagyományok*. (Tiszafüred, Tiszaörs, Tiszaszentimre, Kunmadaras, Faluhely, Újszentgyörgy), 1947. 230p.
- MOA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattár, Mondaarchívum
- MOA 14001. DOBOS Ilona gyűjtése. (Sümeg), é. n.
- MOA 13472. Bereczki Imre gyűjtése. (Kertészsziget), 1971.

IRODALOM

- D'ALBON 1890 D'ALBON, Eugen Baron: *Unsere Kaiserin*. Wien, 1890.
- ÁBRÁNYI 1867 ÁBRÁNYI Kornél: Egy indítvány (A pestbudai zenedének ajánlva). *Zenészeti Lapok* 7. (1867):33. május 19. 513–514.
- BÉKÉSSY 2018 BÉKÉSSY Lili Veronika: A Nemzeti Színház ünnepei. Az intézmény és a Habsburg-dinasztia. In: *Emlékező rítusok és ünnepelés. Évfordulók, jubileumok, szent évek*. Szerk. BARNA Gábor – TAUPERT Dóra. Szeged, 2018. 187–208.
- BORÓVI 2016 BORÓVI Dániel: A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin. In: *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit Anna – VÉR Eszter Virág. Budapest, 2016. 91–109.

- DÁNIEL – GÁBEL 1905 *Erzsébet királyasszony emlékének. Hódolat Magyarország nagy királynéjának.* Szerk. DÁNIEL Ernőné – GÁBEL Gyula, Budapest, 1905.
- DÖMÖTÖR 1998 DÖMÖTÖR Ákos: *Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról.* Budapest, 1998.
- FÁBRY 1899 FÁBRY Sándor: *Ferenc József és Erzsébet. Emlékbeszéd.* Gyula, 1899.
- FALK 1898 FALK Miksa: *Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések.* Budapest, [1898].
- FESTETICS 2021 FESTETICS Mária: *Festetics Mária grófnő naplója.* Szerk. WALTERSKIRCHEN, Gudula. Budapest, 2021.
- GAÁL 1985 GAÁL Károly: *Kire marad a kisködmön (Adatok a burgenlandi uradalmi béresekből elbeszélő kultúrájához).* Szombathely, 1985.
- GÁBEL 1899 *Nemzetünk védőangyala. A magyar nemzet gyermekei számára.* Szerk. GÁBEL Gyula, Budapest, [1899].
- GÁBEL 1900 *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról.* (A királyi ház fenséges tagjainak és a magyar nemzet jeleseinak kegyeletes közreműködésével.) Szerk. GÁBEL Gyula, Budapest, 1900.
- GERŐ 1999 GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya.* Budapest, 1999.
- GERŐ 2004 GERŐ András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, 2004.
- HAMANN 1988 HAMANN, Brigitte: *Erzsébet. Magyar királyné.* Budapest, 1988.
- HAMANN 1990 HAMANN, Brigitte: *Habsburg lexikon.* Budapest, 1990.
- KELEMEN 1908 KELEMEN Béla: *Erzsébet királyné és az irodalom.* Székesfehérvár, 1908.
- A KIRÁLYNÉ ALBUMA 1900 *A királyné albuma.* Írták: A magyar nők. Budapest, 1900.
- KIS KÉPES NAPTÁR 1869 *Kis képes naptár.* Szerk. BUCSÁNSZKY Alajos. Pest, 1869.
- LANDGRAF 1997 LANDGRAF Ildikó: *XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történeti mondahagyományban. (Kossuth Lajos és a Habsburgok.)* Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997.
- LANDGRAF 1998 LANDGRAF Ildikó: *Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban.* In: *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulójára.* Szerk. KRÍZA Ildikó. Budapest, 1998. 115–129.
- LUDVIGH 1904 LUDVIGH Béla: *Magyarok csillaga. Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepek rendezéséhez.* Budapest, 1904.

- MANHERCZ 2010 MANHERCZ Orsolya: Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk. GERGELY Jenő. Budapest, 2010. 35–49.
- MANHERCZ 2017 MANHERCZ Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas* 32. (2017):4. 98–110.
- MÁRKI 1899 MÁRKI Sándor: *Erzsébet Magyarország királynéja*. Budapest, 1899.
- MONORI WERTHEIMER 1910 MONORI WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest, 1910.
- PAP 1910 PAP József: *Árpádházi szent Erzsébet tiszteletének története Magyarországon*. Eger, 1910.
- SÁNDOR 1948 SÁNDOR István: A késett kegyelem mondái. *Ethnographia* 59. (1948):1–4. 138–145.
- SÁNDOR 1953 SÁNDOR István: Világos és Arad a magyar néphagyományban. *A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei III.* (1953):1–2. 105–186.
- SCHENDA 1976 SCHENDA, Rudolf: *Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten*. München, 1976.
- SCHENDA 1989 SCHENDA, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt/M, 1989.
- SOMOGYI 1989 SOMOGYI Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989.
- SZALAY 1907 SZALAY Imre: *Az Erzsébet királyné emlékmúzeum*. Budapest, 1907.
- SZALAY 1909 SZALAY Imre: *Az Erzsébet királyné emlékmúzeum*. 2. kiadás, Budapest, 1909.
- SZÁZADOK 1898 *Századok* 32. (1898):8. 763–765
- TOMPOS 2018 TOMPOS Krisztina: A centenáriumi gyűjtés. A néprajztudomány kihívásai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc századik évfordulóján. In: *Varietas delectat*. Szerk. HAVAY Viktória – VERESS Dávid. Budapest, 2018. 25–44.
- TÓTH 1888–1903 TÓTH Béla: *A magyar anekdotakincs I–V*. Budapest, 1888–1903.
- VÉR 2006 Erzsébet-kultusz II. Szöveggyűjtemény. *Budapesti Negyed* 14. Szerk. VÉR Eszter Virág (2006):3. ősz.
- VÉR 2012 VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások – avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27. (2012):1. 83–104.
- VÉR 2015 VÉR Eszter Virág: „...egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. (2015):1. 59–86.

- VÉR 2016 VÉR Eszter Virág: „...elvárják, hogy mindig szépen és kifogástalanul nézzek ki...” Adalékok Erzsébet császárné öltözködési és vásárlási szokásainak magyar vonatkozásaihoz. In: *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit Anna – VÉR Eszter Virág. Budapest, 2016. 71–90.
- VÉR 2023 VÉR Eszter Virág: Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz. *Történelmi Szemle* 65. (2023):1. 43–64.